



Paper type:
Research paper

Abstract

Cyberspace and its Role in Changing Students' Religious Beliefs: A Phenomenological Research*

■ Ameneh Aqajani Ronaqi¹ ■ Tayyebeh Ferdowsi² ■ Keyvan Salehi³

- **Goal:** Rational agency and belief in divine values is the elixir of moving forward, resilience, uplifting and value-creating in individual and communal human life in the digital age. The present study was conducted with the aim of analyzing the perception and lived experience of students about the role of cyberspace in converting their religious beliefs.
- **Method:** a descriptive phenomenological method was employed. The participants were chosen using the snowball sampling method within the research field, which consisted of female students in senior high school, between 15 and 18 years old, residing in districts 1, 16, and 20 of Tehran. The semi-structured interview process concluded after the 15th interview, upon reaching saturation. Data were analyzed using the MAXQDA software based on Colaizzi's method.
- **Findings:** The findings led to the identification of 85 significant statements, and the classification of 15 sub-themes and 5 themes.
- **Conclusion:** The right upbringing and setting the ground for the promotion of beliefs and agency for religious teachings in the students studied does not have a satisfactory condition; rather, with the influence of diverse factors, especially the content and values common and dominant in the cyberspace, it has been accompanied by extensive changes in the opposite direction of the expected religious beliefs. It seems that the existing trend of facing with and accessing to the cyberspace, without intelligent management of teenagers, with all levels of content and lack of attention close to passivity to the content presented and released in the cyberspace, can undermine the foundation of students' religious beliefs. It is important to pay serious attention to teaching media literacy to parents and teenagers; creating a basis for public production and republishing of the noble and original content in accordance with the cultural teachings of our country; and especially its publication and dissemination based on entertainment and scientainment principles.

It is important to pay serious attention to teaching media literacy to parents and teenagers; creating a basis for public production and republishing of the noble and original content in accordance with the cultural teachings of our country; and especially its publication and dissemination based on entertainment and educational principles.


Keywords: religious beliefs, cyberspace; transmogrification; senior high school students, phenomenology.

- **Citation:** Aqajani Ronaqi, A. Ferdowsi, T & Salehi, K. (2023). Cyberspace and its Role in Changing Students' Religious Beliefs: A Phenomenological Research. *Applied issues in Islamic Education*, 8 (1): 37-66.

Received: 2023/02/21 **Revised:** 2023/03/30 **Accepted:** 2023/07/01 **Published:** 2023/07/10

* Article extracted from MA thesis in Curriculum Planning, University of Tehran.


1. MA graduated from Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: amene.aghajani@ut.ac.ir  0009-0003-2547-7606

2. **Corresponding Author:** Assistant Professor in Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Iran.

Email: tferdows@ut.ac.ir  0009-0004-8351-402x

3. Associate Professor in Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: keyvansalehi@ut.ac.ir  0000-0001-8673-4248



فضای مجازی و نقش آن در دگرگونی‌های باورهای دینی دانش‌آموزان: پژوهشی پدیدارشناختی

■ آمنه آقاجانی رونقی* ■ طیبه فردوسی** ■ کیوان صالحی***

چکیده

● هدف: باورمندی و عاملیت عقلانی به ارزش‌های الهی، اکسیر حرکت بالنده، تاب‌آور، تعالی‌بخش و ارزش‌آفرین زندگی فردی و جمعی انسان‌ها، در عصر دیجیتال است. پژوهش حاضر با هدف تحلیل ادراک و تجربه زیسته دانش‌آموزان از نقش فضای مجازی در دگرگونی باورهای دینی‌شان انجام شده است.

● روش: از روش پدیدارشناسی استفاده شد. شرکت‌کنندگان با روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی در میدان پژوهش متشکل از دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه در رده سنی ۱۵ تا ۱۸ سال در شهر تهران در مناطق ۱ و ۱۶ و ۲۰ انتخاب شده و با رسیدن به حالت اشباع در مصاحبه پانزدهم، فرایند مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند به پایان رسید. داده‌ها مبتنی بر راهبرد کلاسی و نرم‌افزار MAXQDA تحلیل گردید.


● یافته‌ها: یافته‌ها به شناسایی ۸۵ عبارت مهم، و دسته‌بندی ۱۳ زیرمضمون و ۵ مضمون منجر گردید.



□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۲ □ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱/۱۰ □ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۱۰ □ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۴/۱۹

۱. مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه تهران است.


* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.

E-mail: ameneh.aghajani@yahoo.com  0000-0002-5103-1291

** نویسنده مسئول استادیار دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.

E-mail: tferdows@ut.ac.ir  0009-0004-8351-402x

*** دانشیار دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، تهران، ایران

E-mail: keyvansalehi@ut.ac.ir  0000-0001-8673-4248

● نتیجه‌گیری: مسئله پرورش صحیح و زمینه‌سازی ارتقای باورها و عاملیت به آموزه‌های دینی دانش‌آموزان مورد مطالعه، نه تنها از وضعیت رضایت‌بخشی برخوردار نبوده، بلکه با تأثیر پذیری از عوامل متعدد و متنوعی به‌ویژه محتوا و ارزش‌های رایج و غالب در فضای مجازی، با دگرگونی‌های گسترده و در جهت معکوس باورهای مورد انتظار دینی همراه شده است. به نظر می‌رسد، ادامه روند موجود در مواجهه و دسترسی بدون مدیریت هوشمندانه نوجوانان با تمامی سطوح محتوایی و کم‌توجهی نزدیک به انفعال، به محتواهای ارائه و منتشر شده در فضای مجازی، می‌تواند باورهای اعتقادی دانش‌آموزان را با مخاطرات بنیان‌برافکنی مواجه سازد؛ این مهم ضرورت توجه جدی در آموزش سواد رسانه‌ای به والدین و نوجوانان و زمینه‌سازی برای تولید همگانی و بازنشر محتواهای فاخر و اصیل متناسب با آموزه‌های فرهنگی کشورمان و به‌ویژه انتشار و اشاعه آن بر اساس سرگرم‌آموزی و اصول تعلیم و تربیت تفریحی را دوچندان می‌نماید

واژه‌گان کلیدی: باورهای دینی، فضای مجازی، دگرگونی، دانش‌آموزان دوره متوسطه، پدیدارشناسی

مقدمه

دین، مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره فرد، جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها از طریق وحی و عقل در اختیار انسان قرار می‌گیرد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۱). قدمت و جایگاه دین از یک‌سو و پیچیدگی‌های فلسفی، جامعه‌شناختی فراگیر بودن آن از سوی دیگر، موجب پدیدآیی دیدگاه‌ها و نظریه و روان‌شناختی موافق و مخالف در تاریخ علم بشری شده است. بر اساس نظرسنجی اخیر توسط مرکز تحقیقاتی پیو (Pew Research Center, 2018)، تقریباً ۸۴٪ از جمعیت جهان با یک گروه مذهبی هویت می‌گیرند. رابرت بلا و همکارانش در کتاب خود «مذهب در تکامل انسان» استدلال می‌کنند که دین نقش مهمی در تکامل اجتماعی انسان ایفا کرده است، و نحوه نگرش ما به خود، جوامع و جایگاه ما در جهان را شکل می‌دهد (Bellah, Sullivan Tipton, Madsen & Swidler, 2011). دین، یکی از عمیق‌ترین جنبه‌های شخصی زندگی انسان است که مهم‌ترین مسائل اسرارآمیز و وصف‌ناپذیرترین تجربه‌های بشر را در برمی‌گیرد؛ پس عجیب نیست که سنجش دینداری کاری پیچیده و دشوار باشد. بسیاری از اندیشمندان با وقوف بر این امر، تلاش‌های بسیاری را برای درک و سنجش دینداری مصروف

داشته‌اند؛ علاوه بر تعدد الگوهای ارائه‌شده برای دینداری، فرایند عملیاتی‌سازی و اندازه‌گیری آن از مشکلات فراروی دین‌پژوهان است. باورهای دینی از منظر روان‌شناختی در رابطه با آدمی با دین و مؤلفه‌های آن، میزان گرایش‌های فرد پیرامون ارزش‌ها و موازین دینی و چگونگی تأثیر آن‌ها در زندگی او در نظر گرفته شده که دارای ابعادی همچون رابطه فرد با خویشستن، رابطه فرد با خدا، رابطه فرد با جهان‌ هستی است (رفیعی‌راد، ۱۴۰۰)، باورها و گرایش‌های دینی و تقدیس ارزش‌ها و تقبیح ضد ارزش‌ها در نوجوانی، به بار می‌نشیند و سراسر شخصیت نوجوان را تحت تأثیر قرار می‌دهد به نظر می‌رسد مهم‌ترین شاخص مرحله نوجوانی، ایجاد و کسب هویت فردی، پیدا کردن نقش فردی در جهان و زندگی هویت و نقش جنسی است (مکیلانی، درانی، و صالحی، ۱۳۹۷؛ قرائیان و زمانی، ۱۴۰۰).

دین در اصلاح فرد و جامعه تاثیر عمیق دارد، به توسعه دید و فکر انسان و رشد عقلانی کمک نموده و به ظهور صفات زیبای اخلاقی و امتیازات انسانی می‌انجامد (مکیلانی و همکاران، ۱۳۹۷). طبق مطالعه اخیر (Jones, Williams & Jackson, 2020)، مشارکت در امور دینی می‌تواند ارتباط اجتماعی را افزایش دهد و رفاه را بهبود بخشد. (Kripal, 2019) استدلال می‌کند، دین ظرفیت الهام بخشیدن به خلاقیت و تخیل را دارد و می‌تواند لتری برای کاوش در سؤالات وجودی عمیق‌تر ارائه دهد. مطالعه‌ای (Jang, Kim & Kim, 2020) نشان داد که اعمال مذهبی و معنوی می‌تواند تاب‌آوری را افزایش داده و فرسودگی شغلی را در بین متخصصان مراقبت‌های بهداشتی کاهش دهد. مطالعه‌ای توسط مؤسسه ملی بهداشت نشان داد که مشارکت در فعالیت‌های مذهبی با پیامدهای سلامت جسمی و روانی ارتباط مثبتی دارد، که نشان می‌دهد مذهب می‌تواند مزایای قابل توجهی برای افراد داشته باشد (Koenig, King & Carson, 2012) همچنین مطالعه دیگری توسط دانشگاه نوتردام نشان داد که مشارکت مذهبی با سطوح بالاتری از شادی و رضایت از زندگی مرتبط است (Lim, 2010).

تحقیقات اخیر به نقش فناوری‌های دیجیتال در جهت‌دهی به نگرش دینی اشاره داشته‌اند (Cheong & Fischer-Nielsen, 2013; Campbell & Garner, 2019). در یک جهت منفی، برخی از مطالعات نظیر (Lee & Lee, 2015; Hunsberger and Brown, 2011)

نشان دادند که استفاده از فناوری‌های دیجیتال می‌تواند به کاهش مشارکت در اعمال مذهبی سنتی، مانند شرکت در مراسم عبادت و شرکت در نماز و پیوندهای اجتماعی و کاهش تعهد مذهبی منجر شود. (Hunsberger & Brown, 2011) در مطالعه خود نتیجه می‌گیرند که فناوری‌های دیجیتال ممکن است به کاهش باورهای مذهبی منجر شود، زیرا قرار گرفتن در معرض دیدگاه‌های مذهبی متنوع و اطلاعات انتقادی می‌تواند جهان‌بینی‌های مذهبی سنتی را به چالش بکشد. به طور کلی، تأثیر فناوری‌های دیجیتال بر اعمال و اعتقادات دینی پیچیده و چندوجهی است و محققان همچنان به بحث در مورد نقش کمک فناوری‌های دیجیتال به زوال بر دین ادامه می‌دهند.

در شرایطی که فرزندان با هدایت والدین باید الگویی مناسب برای خود برگزینند و مسیر زندگی خویش را انتخاب کنند، با ورود به دهکده جهانی، به دنیایی بی‌انتهای متصل‌شده و با آن خود می‌گیرند و طبق راه و رسم آن رشد نموده و بلوغ جسمی و روحی پیدا می‌کنند؛ در چنین فضایی اگر فرزندان به ارتباطات انسانی و واقعی اطرافیان و مسائل اجتماعی پیرامون خویش کم‌توجه و در برخی از اوقات بی‌توجه شوند، هشدار جدی برای خانواده‌ها محسوب می‌شود که باید درصدد رفع این مشکل برآیند؛ زیرا ممکن است صدمات جبران‌ناپذیری را سبب شده و دیگر توان کنترل فرزندان خود را از دست بدهند (ترابی‌زاده، ۱۳۹۹). به طور کلی هویت دینی به معنای احساس تعلق و تعهد فرد نسبت به باورها، احکام و ارزش‌های دینی است. هویت دینی به‌عنوان هویت جمعی متضمن سطحی از دین‌داری است که با مایه جمعی یا همان اجتماع دینی یا امت مقارنت دارد. علاوه بر این، هویت دینی از دیدگاه روان‌شناختی به رابطه آدمی با دین و عوامل آن، میزان تعلق و گرایش‌های فرد بر حول ارزش‌ها و موازین دینی و چگونگی تأثیر آنها در زندگی او در نظر گرفته شده است (قادی، ۱۳۹۶). مکیلانی و همکاران بر این باورند که یک نوجوان بدون زمینه مذهبی و دینی، بسان یک کشتی بدون سکان است. همچنین نتیجه مطالعه ایمانی، کلدی و ساروخانی (۱۴۰۲) نشان داد که فهم ایستای دانش‌آموزان از ارزش‌ها به‌مثابه مهم‌ترین عامل درونی و ضعف در انتقال ارزش‌های دینی/ تربیتی به‌عنوان مهم‌ترین عامل برونی منجر به بروز شکاف نسلی در بین آنها شده و نتیجه می‌گیرند که ضرورت دارد با طراحی مطلوب ابزارهای نرم آموزشی، انتقال ارزش‌های

شناختی/ مهارتی دین را در جهت کاهش این شکاف به کار گرفت. به نظر می‌رسد، هنگامی که مخاطبین اصلی جوانان و نوجوانان فضای مجازی باشند، شکل‌دهی هویت و ورود به دنیای بزرگسالان حساسیت توجه به آثار و پیامدهای استفاده از اینترنت و محیط‌های مجازی به چشم می‌خورد، زیرا نیاز جوانان به هویت و ثبات هویتی بیش از هر زمان دیگری است و نو و جدید بودن این پدیده‌ها کنجکاوی‌های بسیاری را می‌طلبد (رفیعی‌راد، ۲۰۲۱؛ صالحی و برادران کرمانی، ۱۳۹۵؛ رستمی و همکاران، ۱۳۹۶؛ ذکایی و خطیبی، ۱۳۸۵)

نوجوانان در اثر کنجکاوی، به سمت فضای مجازی به‌ویژه استفاده از نرم‌افزار اینستاگرام می‌روند و به دلیل گستردگی بیش از تصور محتوای غیردینی، یکی از عواملی که می‌تواند هویت یابی نوجوانان را تهدید کند، القانات اطلاعات غیردینی در چنین فضاهایی است. یکی از ابعاد و لایه‌های هویت جمعی ایرانیان در طول تاریخ چند هزار ساله، هویت دینی است. در بحث هویت دینی، برخورداری از دین و آموزه‌های دینی مشترک در جامعه مورد توجه قرار می‌گیرد. در واقع می‌توان گفت که هویت دینی، فلسفه زندگی و حیات فرد را شکل می‌دهد. آموزش و پرورش دیگر انسانی که دارای هویت دینی و مذهبی است، بقاء و دوام خود را در اجرای احکامی می‌بیند که مذهب بر آن تأکید دارد (فقیهی و عابدی، ۱۳۹۹؛ مشایخ‌پری، ۱۳۹۹). از سویی، کرونا روی سبک ارتباط آدم‌ها با همدیگر نه تنها در ایران، بلکه در کل جهان، اثر خود را گذاشته، آن را از حالت حضوری به مجازی مبدل ساخته است؛ به این معنا که استفاده از فضاهای مجازی جزء لاینفک زندگی مردم به ویژه نسل جوان شده است؛ لذا نسل نوجوان و جوان جامعه که دوران شکل‌گیری شخصیت‌شان مصادف با رشد روز افزون فضای مجازی در قالب شبکه‌های مختلف اینترنتی، موبایلی و ماهواره‌ای می‌باشد؛ واجد هویت‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌هایی واحد بر اساس تجربه مشترک و علاقه‌هایی می‌گردند که بر اساس تعلق‌شان به شبکه‌های مختلف فضای مجازی در آنان شکل خواهد گرفت (رفیعی‌راد، ۱۴۰۰).

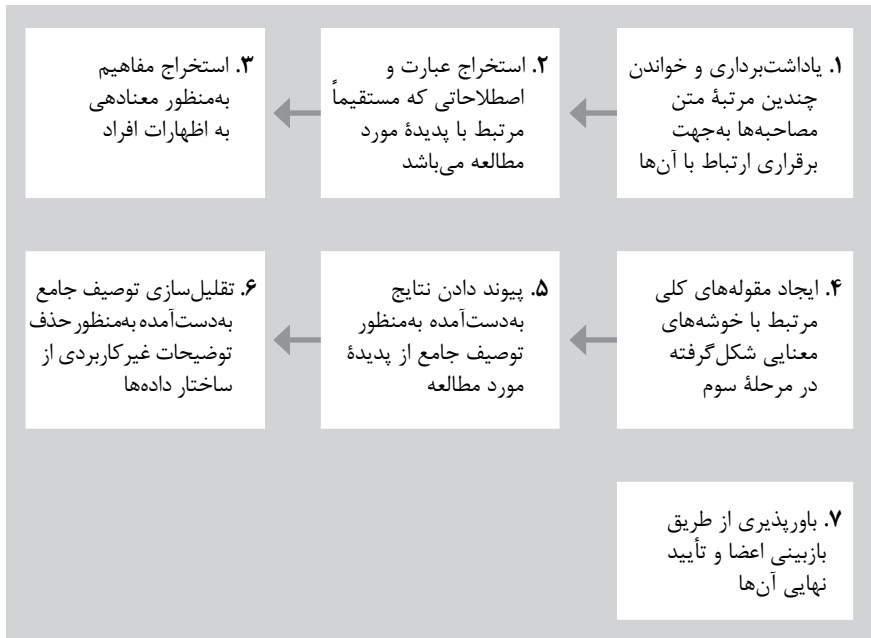
با توجه به شرایط پیش آمده و ویروس کووید ۱۹ و اثرگذاری فضای مجازی بر شکل‌گیری و دگرگونی هویت نوجوانان و به‌خصوص باورهای دینی آنان از یک‌سو، و نبود شناخت عمیق و دانش کافی از این پدیده، در پژوهش حاضر تلاش کردیم

تا پدیدارشناسی نقش فضای مجازی در دگرگونی باورهای دینی دانش آموزان دوره دوم متوسطه در شرایط کرونا را مورد مطالعه قراردهیم. به دیگر سخن، هدف پژوهش حاضر تحلیل درک دانش آموزان دوره دوم متوسطه از نقش فضای مجازی در دگرگونی باورهای دینی است.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر به منظور درک عمیق پدیده مورد مطالعه مبتنی بر ادراک شرکت کنندگان، از رویکرد کیفی و روش پدیدارشناسی توصیفی استفاده شد. میدان پژوهش، شامل مدارس متوسطه منطقه ۱ و ۱۶ و ۲۰ شهر تهران است. به منظور گردآوری داده‌ها، از روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی استفاده شد؛ بدین گونه با آن دسته از دانش آموزانی که به صورت خودگزارشی اذعان می‌داشتند که بر اساس فضای مجازی و محتوای مواجهه شده با آن، دستخوش تغییر و دگرگونی نگرشی شده و این تغییر به طور محسوس در باورها و عملکردشان مشهود است، به صورت فردی و بر اساس معرفی انجام شده توسط نفرات قبلی، مصاحبه انجام شد. شرکت کنندگان کل دانش آموزان دختر دوره دوم متوسطه، در رده سنی ۱۵ تا ۱۸ سال مناطق ۱ و ۱۶ و ۲۰ شهر تهران است. داده‌ها با بهره‌گیری از فن مصاحبه با رایانامه و استفاده از سؤال‌های باز پاسخ، گردآوری شد. در این مطالعه برای تدوین پروتکل مصاحبه از اصول مورد اشاره در مطالعه (بنی‌اسدی و صالحی، ۱۳۹۸) استفاده شد. پس از پیاده‌سازی مصاحبه‌ها و در پایان کار، نوشتارها به هر یک از مشارکت کنندگان باز گردانده شد تا از صحت و دقت متن نوشته، اطمینان حاصل گردد. مصاحبه‌ها به صورت رایانه‌ای و در قالب سؤالات باز پاسخ ثبت شدند که پس از انجام هر مصاحبه و پیاده کردن آن آماده تفسیر شدند و این کار برای بررسی همه داده‌ها لازم بود. مصاحبه‌ها در نرم‌افزار ورد پیاده شدند و به صورت جدولی عبارتهای مهم استخراج شدند. در پیاده‌کردن متن مصاحبه، جزئیات بیان شده توسط مصاحبه شونده تا آنجا که پرسش تحقیق ایجاب می‌کرد، عیناً منتقل شد و از ذکر مطالب بی‌ارتباط با موضوع اجتناب به عمل آمد. پژوهش در مصاحبه پانزدهم به اشباع داده‌ها رسید و محقق به این نتیجه رسید که داده‌ها در حال تکرار هستند. در ادامه برای اطمینان از عدم وجود داده جدید دو مصاحبه دیگر از

هر گروه انجام گرفت که مطالعات جدیدی حاصل نشد. برای تحلیل داده‌ها از راهبرد کلایزی به شرح زیر استفاده شد:



نمودار ۱. راهبرد ۷ مرحله‌ای تحلیل کلایزی

یافته‌های پژوهش

فرایند تحلیل داده‌ها از تحلیل مصاحبه به شناسایی عبارات (اظهارات) مهم، دسته‌بندی زیرمضامین و مضامین منجر شده که به همین شیوه معرفی می‌شود. با توجه به مصاحبه‌های پیاده شده به شناسایی ۸۵ عبارت مهم منجر شد که به هر کدام از عبارت‌ها کدهای مجزایی اختصاص داده شد. سپس از عبارت‌های مهم به‌دسته‌بندی ۱۳ زیرمضمون منتج شد که از کنار هم قرار گرفتن چند زیرمضمون، ۵ مضمون شامل مضامین شناختی، اعتقادی، رفتاری، عاطفی و عملی، به‌دست آمد که با استفاده از جداول و نمودارهایی ارائه شده است.

جدول ۱. نمونه مصاحبه با یکی از دانش آموزان:

عبارات مهم	روایت‌های مصاحبه‌شونده
افزایش گرایش به مدل و لباس پررنگ شدن آثار مخرب بی‌حجابی دور شدن از رهنمودهای اخلاقی معلمان و در نتیجه اثرپذیری بیشتر از رسانه‌ها جولان‌دهی از طریق خوراک‌دهی‌های تبلیغاتی کاهش یافتن باورهای دینی	<p>سؤال: ۱ تا بحال فضای مجازی نقشی در شکل‌گیری باورهای شما داشته می‌شود برام بگید چجوری این تأثیر رو گذاشته و در چه موردی بوده و مثالی هم برام بزنید؟</p> <p>پاسخ: بله، گرایش به مدل لباس بسیار تأثیر پذیره که نتیجه اون آثار مخرب بی‌حجابی است با توجه به تعطیلیه دو ساله مدارس و دوری ما از مدرسه و اوقات فراغت بسیار و دوری از معلم و رهنمودهای اخلاقی گرایش ما بیشتر به تبلت و نرم‌افزارهای مثل واتساپ، تلگرام با افزایش چشم‌گیری مواجه بوده، لذا طبیعی است نرم‌افزارهای مربوطه که با فرمت‌های جذاب در لباس گرگ پنهان شده و دشمن کشور و جوانان ما هستند و خوراک‌های تبلیغاتی برای ما جوانان فراهم نمایند. همچنین متذکر می‌شود غفلت تمام نهادها و مسئولان کشوری در این زمینه موجب کم شدن باورهای دینی در اکثریت جوانان شده است.</p>
تأثیر منفی در سبک زندگی دل‌سرد کردن نوجوانان باورمند تأثیر منفی در کاهش انجام مناسک دینی	<p>سؤال: ۲ آیا تا بحال پیش‌آمده پیامی را بخوانید و روی سبک زندگی شما (مثلاً) نوع رفتار با خانواده، با دوستان، روی اعمال دینی مثل نماز خوندنت و... تأثیر بگذارد؟ می‌شود برام مثال‌هاشو بزنید و کامل توضیح بدید؟</p> <p>پاسخ: بله روی سبک زندگی تأثیر گذاشته هم روی نوع رفتار با خانواده هم دوستان و هم اینکه روی باورهای دینی و طرز فکر تأثیر گذاشته و آن را تغییر داده و باعث مشکل زیادی هم در خودم و هم در اطرافیانم گذاشته مثلاً کم‌اهمیتی به نماز در اول وقت و اینکه در فضای مجازی دیده شده که نماز رو مسخره میکنند یا کلاً غلط میکنند بخاطر همین از نماز دل‌سرد میشن و تأثیر بد روی اخلاقی و رفتار آدم‌ها می‌زارن.</p>
مبدل شدن فرد تأثیرپذیرفته به عامل مخرب تأثیرگذاری بر دیگران مبدل شدن سازمان‌ها و افراد تأثیرپذیرفته آن به عوامل اعمال محرومیت افراد محجبه ایجاد محرومیت و مبارزه منفی با افراد محجبه تحقیر افراد محجبه	<p>سؤال: ۳ لطفاً یکی از موردی‌های منفی که اثر سوء روی شما گذاشته رو مطرح کنید و چه اثر بدی داشته؟ و واکنشت در آن شرایط چی بود؟ چی گفتید؟</p> <p>پاسخ: اینکه اکثریت دوستان با برداشتن حجاب و آزادی لباس موجب بحث و جدل و تحقیر برای من و بعضی از دوستانم به‌وجود آوردن و در جاهای دیگر مثل مترو و در خیابان دیده شده جواری که در خیلی از داروخانه‌ها، مطب پزشکان و نمایندگی فروش خودرو، شرکت‌ها مؤسسات خصوصی داشتن حجاب باعث ایجاد عدم شغل و اخراج افراد محجبه می‌گردد.</p>

جدول ۱. (ادامه)

عبارات مهم	روایت‌های مصاحبه‌شونده
<p>۴۵</p> <p>ایجاد سؤال و تردید در ذهن نوجوانان</p> <p>تغییر دادن باور دینی در نوجوانان</p>	<p>سؤال: ۴ آیا تا کنون شده پستی به خصوص اگر در اینستاگرام مشاهده کردید (هر چیز می‌تونه باشه مثل عکس، فیلم، صوت، لینک و...) رو در فضای مجازی مطالعه کنی و در باورهای تو و اعتقادات تغییر ایجاد کنه؟ میشه لطفاً کامل توضیح بدید و مثال‌هاشو رو دقیق بگید؟</p> <p>پاسخ: ۴ بله بارها و بارها اما از طرفی مشاوره با پدرم و برخی افراد مؤثر اجازه نداده که باورهای قلبی من تغییر پیدا کند حتی در راهپیمایی ۱۳ آبان که مورد تأکید رهبر انقلاب نیز بود شرکت داشتیم</p>
	<p>سؤال: ۵ میتونید یک نمونه از پست به خصوص اگر در اینستاگرام مشاهده کردید (غیر از مثال‌های بالا) که خیلی زیاد تونسته روی شما تأثیر بذاره (چه مثبت چه منفی) و شما رو تحت تأثیر قرار بده شرح دهید؟</p> <p>پاسخ: ۵ با توجه به پست‌های مسیح‌علی‌نژاد که درباره حجاب و انقلاب و گفته شده تأثیرهای خیلی بدی روی دختران و پسران گذاشته و باعث مشکلاتی در جامعه نیز شده و در باورهای آن‌ها کنش ایجاد کرده و باعث سوآل‌های زیادی شده.</p>
<p>به چالش کشاندن عمق اعتقاد</p> <p>ایجاد ناراحتی و عصبی کردن</p> <p>ایجاد سؤال و تغییر باور دینی در نوجوانان</p>	<p>سؤال: ۶ آیا پستی بوده که باور شما را به چالش کشانده باشد (مثلاً حس کنی که نکنه من دارم اشتباه فکر میکنم و عقیده من اشتباه بوده و اینها دارن درست میگن)؟ چه پستی بوده؟ چطور چالشی ایجاد کرده؟ چه جور واکنشی داشتید؟</p> <p>پاسخ: ۶ پست‌های زیادی بوده که هم در داخل ایران بوده هم در خارج کشور که دیدم و منو به چالش کشیده و اذیت کرده و باعث این شده ته عقیده‌هامو عوض کنه و بگم اونا درست میگن و کار من اشتباهه مثلاً به پلیس بی‌احترامی میکنن تو چندتا پست دیدم هم ناراحت شدم هم عصبی شدم و به خودم گفتم نکنه مثلاً اونا کاری کردن که بی‌احترامی شنیدن ولی باز به خودم میگم که پلیس که برای ایران در هر منطقه امنیت درست کرده پس چرا اینجوری باهاشون رفتار میکنن یا مورد حمله قرار میگیرن.</p>

جدول ۱. (ادامه)

عبارات مهم	روایت‌های مصاحبه‌شونده
<p>تأثیر مثبت پستها بر باور قلبی</p> <p>تأثیر مثبت پستها بر ظاهر فرد</p> <p>تأثیرات مخرب بر ایجاد دوگانگی در باورها</p>	<p>سؤال: ۷ پست‌های مختلف به‌خصوص در اینستاگرام خیلی می‌تونه روی رفتار و سبک زندگی تغییر ایجاد کنه روی اعمال ظاهری یا درونی، چه پستی تونسته روی شما تأثیر بذاره و چگونه تأثیری رو ایجاد کرده؟</p> <p>پاسخ: ۷ خب پستایی هستش که رو باور قلبی و ذهنی هم تأثیر میزاره هم نمیزاره بعضی از پستا مثل رقصیدن دخترا تو اینستا اولش روی من یا حالا کسایی که می‌شناختم تأثیر گذاشته بود دابسمش درست می‌کرد ولی بعد چند روز که با خودم کلنجار رفتم خیلی هم رو ظاهر درونم هم ظاهر بیرونیم تأثیر گذاشته بود و اذیت می‌کرد تأثیرشم واقعاً خوب نبود اولاش فکر میکردم خوبه ولی بعدا نظرم عوض شده خداروشکر از این کارا دست کشیدم.</p>
<p>ایجاد دغدغه و تفکرات منفی</p>	<p>سؤال: ۸ لطفاً یکی از موردهای منفی که اثر سوء روی شما گذاشته رو مطرح کنید و واکنشت در آن شرایط چی بود؟ چی گفتید؟ لطفاً تشریح نمایید.</p> <p>پاسخ: ۸ اگه بخام یکیشو بگم همین پیج‌های کنکوری بود که هر کدوم به چیزایی میگفتن حالا بعضیاشون درست بعضیاشون غلط منم یه چندتایی از این پیجا داشتم انقد که غرق متن‌های اینا شده بودم واقعاً اثر بدی روم گذاشته بود نمیتونستم بفهمم کدوم درست میگه یا نه همینطور استرس هم داشتم با چند نفر که صحبت می‌کردم بدتر گیج می‌شدم زمانی که با یه مشاور رو درو حرف زدم تازه فهمیدم که هر چی تو ذهن من بوده غلط بوده و یه عالم فکرای منفی برام آورده بوده.</p>

در قسمت قبل، ۸۵ عبارات مهم از ۱۵ مصاحبه استخراج شد. این عبارات به‌صورت جدول و شماره عبارت مشخص گردید. در ادامه عبارات مهم مرتبط کنار هم قرار گرفتند و ۱۳ زیرمضمون شامل «اشتقاق به دین، آگاه‌سازی، تحریف فکری، دگرگونی باورهای دینی، به چالش کشیده‌شدن، استفاده بهینه، تأثیر مثبت در سبک زندگی، تأثیر منفی در سبک زندگی، احساس مثبت، احساس منفی، مدیریت زمان، استفاده مفید، استفاده مضر» استخراج گردید؛

در ادامه جداول مربوط به استخراج زیرمضمون‌ها از کدهای اولیه به همراه نمونه مصاحبه‌ها ارائه شده است

جدول ۲. استخراج عبارات مهم، شکل‌گیری زیرمضمون‌ها به همراه نمونه‌ای از روایت‌های شرکت‌کنندگان در زیرمضمون‌ها

زیر مضمون	شماره زیر مضمون	شماره عبارت	عبارات مهم
اشتیاق به دین	A-1	1-A-1	⊖ اثرگذاری در گرایش به مطالعه نظرات صاحبه‌نظران و دیدگاه‌های نقیض
		2-A-1	⊖ اثرگذاری مطالعه سخنان حکیمانه امامان در بهبود رفتار
		3-A-1	⊖ اثرگذاری پست‌های انگیزشی بر زندگی
		4-A-1	⊖ ایجاد علاقه برای مطالعه نکات آموزنده در برخی از وبسایت‌های دینی
		5-A-1	⊖ اثرگذاری پست‌های جذاب بر شادکامی و جذب دانش‌آموزان
		6-A-1	⊖ دریافت اطلاعات جدید از دین
آگاه‌سازی	A-2	1-A-2	⊖ متناسب با تفاوت انسان‌ها باید تصمیم درست گرفت
		2-A-2	⊖ آگاهی درباره دین
		3-A-2	⊖ فهم سختی زندگی
		4-A-2	⊖ تأثیر زیاد دوستان بر ذهن مخاطب
		5-A-2	⊖ آگاه‌سازی نسبت به اتفاقات جامعه
		6-A-2	⊖ بالا بردن آگاهی در فضای مجازی
		7-A-2	⊖ فعالیت در فضای مجازی با آگاهی و منطق اسلامی و دینی
		8-A-2	⊖ آموزنده بودن بعضی از پست‌ها
		9-A-2	⊖ آگاه شدن در مورد اثر مخرب آهنگ بر روان انسان
		10-A-2	⊖ شناخت بیشتر افراد
		11-B-2	⊖ افزایش اطلاعات درباره مسائل مختلف

جدول ۲. (ادامه)

عبارات مهم	شماره عبارت	شماره زیر مضمون	زیر مضمون
○ ارائه تعریف اشتباه از دین	۱-A-۳	A-۳	تحریف فکری
○ تحریف فکری مخاطب	۲-A-۳		
○ تأثیر منفی در ذهن مخاطب	۳-A-۳		
○ تأثیرات مخرب در ایجاد دوگانگی در باورها	۴-A-۳		
○ غلبه افکار منفی روی فرد	۴۵-A-۳		
○ ایجاد سؤال، تردید و تغییر در باورهای دینی نوجوانان	۱-B-۱	B-۱	دگرگونی باورهای دینی
○ تأثیر ناخودآگاه افکار دیگران بر عقاید و طرز تفکر انسان	۲-B-۱		
○ پایدار بودن باورهای بخوبی شکل گرفته	۳-B-۱		
○ ارائه خوراک تبلیغاتی رسانه‌های بیگانه به جوانان و کاهش باورهای دینی	۴-B-۱		
○ اثر گذاری کوتاه مدت بر باورهای دینی	۵-B-۱		
○ تطبیق با باورهای دینی	۶-B-۱		
○ تأثیر عمیق باورها بر اطرافیان	۷-B-۱		
○ تحکیم بخشی اعتقادات	۸-B-۱		
○ تأثیر مثبت پست‌های مذهبی در قوی شدن اعتقادات	۹-B-۱		
○ تأثیر مثبت پست‌ها بر باور قلبی و ظاهری	۱۰-B-۱		
○ تأثیر کوتاه مدت در تغییر عقاید	۱۱-B-۱		
○ تأثیر بر تفکرات و عقاید	۱۲-B-۱		
○ تأثیرات مخرب بر ایجاد دوگانگی در باورها	۱۳-B-۱		
○ به چالش کشیده شدن عقیده‌ها و تغییر آنها	۱-B-۲	B-۲	به چالش کشیده شدن
○ شک کردن به اعتقادات به واسطه اخبار دروغین	۲-B-۲		
○ ایجاد کردن شک نسبت به اعتقادات خود	۳-B-۲		
○ تشدید کردن شک و شبهه در باورها	۴-B-۲		
○ به چالش کشیدن باورها	۵-B-۲		

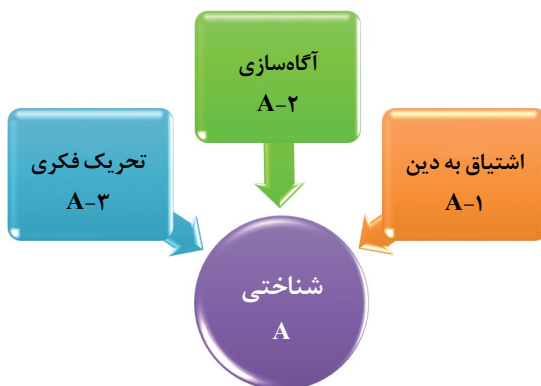
جدول ۲. (ادامه)

زیر مضمون	شماره زیر مضمون	شماره عبارت	عبارات مهم
استفاده بهینه	C-۱	۱-C-۱	◉ خودمراقبتی در استفاده از فضای مجازی
		۲-C-۱	◉ نشر دادن اخبار و تحلیل‌های درست
		۳-C-۱	◉ دنبال نکردن صفحات ضد باورهای دینی
		۴-C-۱	◉ دنبال کردن پُست‌های آموزشی
		۵-C-۱	◉ پیگیری پست‌های مذهبی
		۶-C-۱	◉ تغییر رفتار و سبک زندگی از طریق دنبال کردن آنها
		۷-C-۱	◉ همفکری با اعضای خانواده
		۸-C-۱	◉ زود تحت تأثیر قرار نگرفتن
		۱۰-C-۱	◉ آموزش استفاده صحیح به جای فیلتر
		۱۰-C-۱	◉ استفاده بهینه از فضای مجازی
تأثیر منفی در سبک زندگی تحصیلی	C-۲	۱-C-۲	◉ ایجاد چالش فکری در مخاطب
		۲-C-۲	◉ تأثیر منفی بر تمرکز و یادگیری
		۳-C-۲	◉ تأثیرات منفی روی درس خواندن
تأثیر مثبت در سبک زندگی	C-۳	۱-C-۳	◉ تأثیر کانال‌های دینی بر نمازخوان شدن او
		۲-C-۳	◉ تأثیر مثبت در کمک کردن به دیگران
		۳-C-۳	◉ تأثیر مثبت در کمک‌رسانی
		۴-C-۳	◉ تأثیر خوداتکایی
		۵-C-۳	◉ دفاع از اعتقادات دینی
		۶-C-۳	◉ دفاع از فرهنگ و آموزه‌های ملی
		۷-C-۳	◉ تغییر در رفتارهای نامطلوب
		۸-C-۳	◉ ترغیب شدن به حجاب و رعایت آن
		۹-C-۳	◉ ترغیب شدن به کیفیت‌بخشیدن به نماز

جدول ۲. (ادامه)

عبارات مهم	شماره عبارت	شماره زیر مضمون	زیر مضمون
تهییج و تقویت احساس متعالی	۱-D-۱	D-۱	احساس مثبت
تقویت کردن اشتیاق نسبت به دین	۲-D-۱		
تشدید کردن حس نارضایتی از زندگی در درون افراد	۱-D-۲	D-۲	احساس منفی
القا کردن حس ناامیدی در مورد مسائل کشور	۲-D-۲		
تأثیر منفی مسائل سیاسی بر مخاطبان	۳-D-۲		
تحقیر شدن افراد محجبه	۴-D-۲		
هدر دادن وقت	۱-F-۱	F-۱	مدیریت زمان
تماشای زیاد فیلم‌ها و هدر دادن وقت	۲-F-۱		
مدیریت زمان و استفاده هدفمند از فضای مجازی	۳-F-۱		
دنبال نکردن صفحات غیر مفید	۱-F-۲	F-۲	استفاده مفید
انتخاب انسان در استفاده درست یا نادرست از فیلترشکن	۲-F-۲		
شکل‌گیری مراکز و صفحات منتشر کننده اخبار قابل‌اتکاء	۳-F-۲		
تشدید وابستگی به موبایل	۱-F-۳	F-۳	استفاده مضر
لطمه زدن به درس	۲-F-۳		
هدردهی وقت	۳-F-۳		
ارائه دادن آموزش‌های اشتباه و غلط	۴-F-۳		
تبعات ناشی از پیوستن به گروه‌های مذهبی مختلط	۵-F-۳		

نمای بصری ترکیب زیرمضامین و شکل‌گیری مضامین



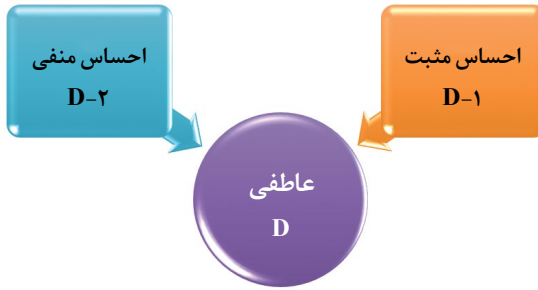
نمودار ۲. زیرمضامین تشکیل‌دهنده مضمون اول



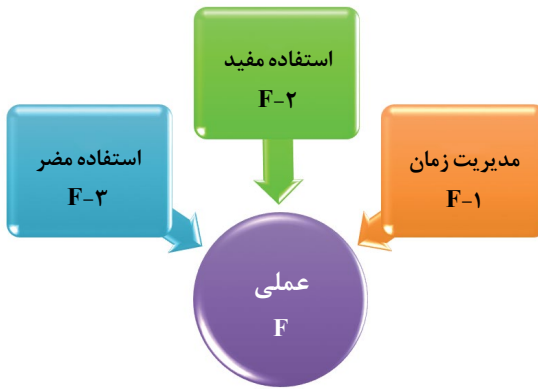
نمودار ۳. زیرمضامین تشکیل‌دهنده مضمون دوم



نمودار ۴. زیرمضامین تشکیل‌دهنده مضمون سوم



نمودار ۵. زیرمضامین تشکیل دهنده مضمون چهارم



نمودار ۶. زیرمضامین تشکیل دهنده مضمون پنجم

با تلفیق معانی جملات و اصطلاحات بیان شده؛ از مصاحبه‌های انجام شده به ۵ مضمون دست یافتیم که چارچوب تغییر باور دینی دانش‌آموزان بر محور این موضوعات شکل گرفته است؛ این ۵ مضامین شامل مضمون شناختی، (اشتیاق به دین - آگاه‌سازی - تحریف فکری)، مضمون اعتقادی (دگرگونی باورهای دینی - به چالش کشیده شدن)، مضمون رفتاری (استفاده بهینه - تأثیر مثبت بر سبک زندگی - تأثیر منفی بر سبک زندگی)، مضمون عاطفی (احساس مثبت - احساس منفی)، و مضمون عملی (مدیریت زمان - استفاده مفید - استفاده مضر) است که در بخش بعدی به بحث درباره آن پرداخته‌ایم.

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا از طریق واکاوی در تجربه‌زیسته دانش‌آموزان، نقش فضای مجازی در دگرگونی‌های باورهای دینی ایشان مورد بررسی قرار گیرد. با بررسی دیدگاه‌ها

و تجارت دانش‌آموزان، نتایج نشان داد که در مواجهه با فضای مجازی و گسترش استفاده آن در دوران کرونا، تغییرات محسوس‌تری در باورهای دینی دانش‌آموزان شکل گرفته که در قالب پنج مضمون شناختی، اعتقادی، رفتاری، عاطفی و عملی دسته‌بندی گردید. در ادامه هر یک از مضامین مورد بحث قرار گرفته شده است

● **اولین مضمونی** که نشانگر تأثیرپذیری دانش‌آموزان از فضای مجازی است، در حوزه شناختی شناسایی و مطرح گردید که از طریق زیرمضامین اشتیاق به دین؛ بروز تحریف فکری و آگاه‌سازی قابل تصور است. در بعد اثرات مثبت بر دانش‌آموزان دین‌باور که در راستای درک چیستی و پاسخ‌گویی به شبهات مطرح شده در فضای مجازی، انجام گردید می‌توان به ایجاد زمینه‌هایی نظیر اثرگذاری در گرایش به مطالعه نظرات صاحبه‌نظران و دیدگاه‌های نقیض، ایجاد علاقه برای مطالعه نکات آموزنده در برخی از وبسایت‌های دینی، دریافت اطلاعات جدید از دین، اثرگذاری مطالعه سخنان حکیمانه امامان در بهبود رفتار، اثرگذاری پست‌های انگیزشی بر زندگی و اثرگذاری پست‌های جذاب بر شادکامی و جذب دانش‌آموزان اشاره کرد. در بعد تبعات شناختی منفی، نتایج به شناسایی و دسته‌بندی مواردی نظیر ارائه تعریف اشتباه از دین، تحریف فکری مخاطب، تأثیرگذاری منفی در ذهن مخاطب، دریافت اطلاعات جدید از دین و بویژه غلبه افکار منفی روی فرد اشاره کرد. روان‌شناسان، رشدشناختی انسان را به سه دوره حسی - حرکتی (۲ سال اول)، عملیات منطقی عینی (تا ۱۲ سالگی)، و عملیات منطقی صوری یا دوره تفکر انتزاعی تقسیم کرده‌اند. پیازه معتقد است که آخرین مرحله رشد شناختی مربوط به سنین ۱۱ تا ۱۵ سالگی و دستیابی به عملیات صوری است. تفکر فرد در این دوره هم منطقی و هم انتزاعی است. رشد مغز و توانایی‌های شناختی نوجوان بادرونی شدن حیات عاطفی و ارتباط عمیق‌تر با گروه همسالان، جدایی بیشتر ویژگی‌های روان‌شناختی نوجوان و باورها و ارزش‌های او از والدین و بزرگسالان را به بار می‌آورد. انسان در هر مرحله‌ای از مراحل رشد خود، واجد یک سلسله توانمندی‌های شناختی می‌شود (هادی، ۱۳۸۵). سومین دوره تحوّل شناختی در آستانه نوجوانی آغاز و در اوایل جوانی تکمیل می‌شود. نقش آفرینی دوگانه شناختی و پیامدهای آن در دو سوی کاملاً متفاوت طیف، نشانگری شفاف مبنی

بر ضرورت بازاندیشی در شیوه‌های فعالیت، سطوح و کیفیت دسترسی و محتوای در دسترس نوجوانان دارد. ادامه وضعیت منفعلانه امروز و مدیریت نکردن شیوه‌ها، سطوح و کیفیت دسترسی به محتوا در شبکه‌های مجازی که در حقیقت با توجه به اقتضائات و تغییرات سبک زندگی امروز، واقعی‌تر از فضاهای حضوری اثرگذار بوده و هستند، می‌تواند زمینه‌ساز تشدید تغییرات، تحولات و دگرگونی‌های مُخرَب شناختی در دانش‌آموزان و نوجوان شود؛ به‌رغم آشکار بودن و شدت یافتن اثرات برشمرده شده و در حالی است که در بسیاری از کشورهایی که خود نقش ایجادکننده این شبکه‌ها و محتواهای را دارند، بر الزام و اقدام مبتنی بر آن در سطح‌بندی دسترسی کودکان و نوجوانان به محتوای این شبکه‌ها و فضاهای مجازی به اجماع نظر و اقدام رسیده‌اند، اما در جامعه ما که غالباً مصرف‌کننده این خدمات است، همچنان درباره مدیریت شیوه و محتوای در دسترس کودکان و نوجوان تردید است! امید است در اسرع وقت، بجای استفاده از رویکردهای غالباً منفعلانه و واکنشی موجودا، استفاده از رویه‌ها و رویکردهای کُنشی به‌ویژه فراکُنشی محور تصمیمات و اقدامات در این حوزه قرار گرفته و سطوح و کیفیت دسترسی و دریافت محتوا در این شبکه‌ها و مبتنی بر این فناوری‌ها، با نگاه تربیتی و نه صرفاً سیاسی، مورد نظر و عمل قرار گیرد.

● **دومین مضمونی** که نشانگر تأثیرپذیری دانش‌آموزان از فضای مجازی است، در حوزه احساس و اعتقاد دینی، شناسایی و مطرح گردید که در این مطالعه از طریق زیرمضامینی نظیر تغییر در دو سطح متفاوت، دگرگونی و دگراندیشی باورهای دینی و به چالش کشیده شدن اعتقادات قابل تصور است. برخی از اظهارات برآمده از روایت‌های شرکت‌کنندگان را می‌توان در مواردی نظیر «تأثیر ناخودآگاه افکار دیگران بر عقاید و طرز تفکر انسان»، «ایجاد سؤال، تردید و تغییر در باور دینی نوجوانان»، «ارائه خوراک تبلیغاتی رسانه‌های بیگانه به جوانان و کاهش باورهای دینی»، «تأثیر عمیق باورها بر اطرافیان»، «تأثیر کوتاه مدت در تغییر عقاید»، «تأثیر بر تفکرات و عقاید» مشاهده نمود. در بخش تأثیرپذیری منفی احساس و اعتقاد دینی نوجوانان مصادیقی نظیر تأثیرات مخرب بر ایجاد دوگانگی در باورها، تأثیر منفی مسائل سیاسی بر مخاطب، تحقیر افراد محجبه،

ارائه اطلاعات متقن دینی در قالب کانال و تبعات آن شکل‌گیری تردید و تزلزل در اعتقادات شکل گرفته و باور کردن اخبار دروغین به دست آمده است. همچنین در بُعد ایجاد، شکل‌گیری و تشدید چالش و تردید در باورها، نوجوانان در این مطالعه به مصادیقی مهمی نظیر «به چالش کشیده شدن عقیده‌ها و تغییر آنها»، «شک کردن به اعتقادات به واسطه اخبار دروغین»، «ایجاد شک نسبت به اعتقادات خود»، «ایجاد شک و شبهه در باورها» و «به چالش کشیدن باورها» اشاره داشته‌اند. از سویی دیگر و در بخش تأثیرپذیری مثبت احساسات و اعتقادات دینی که بخوبی و به شیوه‌ای فراکنشی و نه صرفاً منفعل، در برخی از کانال‌های داخلی از این فضا و فرصت استفاده شده، نوجوانان به موارد و مصادیقی نظیر «محکم شدن اعتقادات که راحت زیر سؤال نرود، تغییر در نگرش و ترک امور منفی، نشر دادن اخبار و تحلیل‌های درست، تأثیر مثبت پست‌ها بر باور قلبی و ظاهری، تشخیص خبر درست از غلط، تأثیر مثبت فضای مجازی بر افکار مخاطب، تأثیر مثبت پست‌های مذهبی در تحکیم یافتن اعتقادات، افزایش اطلاعات درباره مسائل مختلف، تأثیرگذاری مثبت فکری بر زندگی انسان و ایجاد زمینه شناخت بیشتر افراد و همفکری با اعضای خانواده اشاره شده است. پرواضح است که در هیچ دوره‌ای به اندازه دوره نوجوانی و جوانی ارزش‌ها و ملاک‌های اخلاقی برای انسان مطرح نمی‌شود. توانایی‌های فزاینده نوجوانان بیشتر آنان را متوجه مسائل و ارزش‌های اخلاقی می‌کند و راه‌های پیچیده‌تری را برای کنار آمدن با آن می‌یابند. در عین حال، آنچه جامعه از نوجوانان می‌خواهد به سرعت در حال تغییر است و همین مستلزم ارزیابی مجدد و مداوم ارزش‌ها و اعتقادات اخلاقی است (هادی، ۱۳۸۵؛ غفوری و صالحی، ۱۳۹۸؛ یادگاری، صالحی و سجادیه، ۱۳۹۸).

یکی از علل بحران دین‌باوری در میان نوجوانان، ناهمخوانی سطح شناختی جوان با سطح معارف دینی است که به او ارائه می‌شوند. جوان به خاطر توانمندی‌های ذهنی، دین تقلیدی را بر نمی‌تابد و همه آن باورهای دینی که از دوران کودکی به صورت تقلیدی از خانواده و دیگران به او القا شده‌اند به کناری می‌نهد و می‌خواهد دینی بپذیرد که متناسب با سطح تفکر او باشد. اما از یک سو، بسیاری از اوقات آنچه به عنوان دین به او عرضه می‌شود برای او قانع‌کننده نیست،

و از سوی دیگر، در برخی موارد نیز جوان می‌خواهد همه آموزه‌های دینی، اعم از احکام و عقاید را با خط‌کش عقل خود بسنجد و فکر می‌کند اگر آموزه‌های دینی در قالب‌های فکری او بگنجد صحیح هستند، وگرنه درست نیستند و باید کنار گذاشته شوند. همه این عوامل دست به دست هم می‌دهند و موجب می‌شوند هویت دینی جوان به‌خوبی شکل نگیرد و جوان دچار یک بحران‌شناختی نسبت به آموزه‌های دینی شود و نجات خود را از این بحران، در گریز از دین بداند (بشیری، ۱۳۸۳). با توجه به اینکه غالب دانش‌آموزان باورهای اعتقادی صحیح و عمیقی ندارند به‌همین دلیل با کوچک‌ترین شبهه و شک به مشکل می‌خورند و کثرت اطلاعات اشتباه موجود در فضای مجازی موجب تخریب باورهای ضعیف این عزیزان می‌گردد. و از طرفی با توجه به سن نوجوانی و تأثیرپذیری شدید از دوستان خود دچار مقایسه و مدگرایی می‌شوند. تأثیر منفی این فضا را می‌توان در ارائه اطلاعات نادرست نظیر: اطلاعات نادرست در خصوص وضعیت کشور و یا شبهات در باب حجاب می‌توان جست‌وجو کرد و البته تأثیرات مثبت نیز دارد نظیر: ارائه اطلاعات صحیح در باب ائمه اطهار و نماز و حجاب که موجب ترغیب آنها به دین شده است. از آنجا که ارزش‌ها در دوران بلوغ متحول می‌شود، پیدایش شک‌های مذهبی نیز در همین سنین آغاز می‌شود. شک در همه‌چیز، شک در اعتقادات خود، والدین، شک در تعلیمات مذهبی، در حقانیت پیامبران، در زندگی پس از مرگ، در آفرینش انسان توسط خداوند، بعضی‌ها از این تردید و شک هراس دارند و می‌گویند نکنند نوجوان با این شک و تردید ره به جایی نیابد (رضایپور، ۱۳۹۰). نقش‌آفرینی دوگانه اعتقادی (منفی و تردیدبرانگیز و مثبت و زمینه‌ساز تحکیم) و پیامدهای آن در دو سوی تأمل‌برانگیز کاملاً متفاوت طیف، نشانگری شفاف مبنی بر ضرورت بازاندیشی در شیوه‌های فعالیت، سطوح و کیفیت دسترسی و محتوای در دسترس نوجوانان دارد. ادامه وضعیت منفعلانه امروز و مدیریت نکردن شیوه‌ها، سطوح و کیفیت دسترسی به محتوا در شبکه‌های مجازی که در حقیقت با توجه به حساسیت موقعیتی نوجوانان، اقتضائات و تغییرات سبک زندگی امروز، واقعی‌تر از فضاهای حضوری اثرگذار بوده و هستند، می‌تواند زمینه‌ساز تشدید تغییرات، تحولات و دگرگونی‌های مخرب اعتقادی در این قشر

آینده‌آفرین جامعه شود؛ همچنین کم‌توجهی به ظرفیت زمینه‌سازی و اثرگذاری مثبت این فضا بر باروها و اعتقادات نوجوانان می‌تواند خسارتی دیگر در بعدی متفاوت باشد. نساچ (۱۴۰۰) در پایان‌نامه ارشد خود با عنوان شناسایی ظرفیت‌های به‌کارگیری تربیت تفریحی (اجوتیمنت) و تعلیم تفریحی (ساینتیمنت) در نظام تربیت معلم آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، ضمن تحلیل عمیق محتوا و رویه‌های مورد استفاده در ۱۱ انیمیشن و فیلم متداول، در دسترس و مشهور در بین نوجوانان و جوانان کشورمان، نیز ضمن اشاره به ضرورت مدیریت جامع و عاجل فضای رهاشده مجازی، بر آشکارسازی شگردها و فنون اثرگذار این شبکه‌ها و محتواهایی تولید شده بر نوجوانان کشورمان پرداخته و به ارائه راهکارهای استفاده هوش‌مندانه و با عاملیت درون‌بنیان برای بهره‌گیری از ظرفیت تعلیم تفریحی و تربیت تفریحی پرداخته است. امید است و انتظار می‌رود با آشکار بودن و شدت یافتن اثرات برشمرده شده، بجای تمرکز بر محتوای کتاب که اثرگذاری آن در نسل جدید نسبت به محتوای مجازی به‌شدت کاهش یافته است و با دوری از رویکردهای غالباً منفعلانه و واکنشی موجود، و پرداختن به رویه‌ها و رویکردهای کنشی به ویژه فراکنشی، از ظرفیت موجود استفاده بهینه شده و سطوح و کیفیت دسترسی و دریافت محتوا در این شبکه‌ها و مبتنی بر این فناوری‌ها، با نگاه تربیتی و نه صرفاً سیاسی، مورد نظر و عمل قرار گیرد.

● **سومین مضمونی** که نشانگر تغییرپذیری دانش‌آموزان از فضای مجازی است، در حوزه رفتار نوجوانان، شناسایی و مطرح گردید که در این مطالعه از طریق زیرمضامینی نظیر تغییر در دو سطح کاملاً متفاوت، دگرگونی و دگراندیشی رفتارها و سبک‌زندگی و به چالش کشیده شدن سبک‌زندگی جامعه ایرانی - اسلامی قابل تصور است. برخی از اظهارات برآمده از روایت‌های شرکت‌کنندگان را در سطح تأثیرات منفی و استفاده نامناسب یا شایع بودن بازنشر پیام‌های منفی بر بخشی از رویه‌های سبک‌زندگی نوجوان در قالب مواردی نظیر «تأثیرات منفی روی درس خواندن»، «ایجاد چالش فکری در مخاطب» و «تأثیر منفی روی یادگیری»، اشاره کرد. در بُعد تغییرپذیری مثبت سبک‌زندگی بر اساس استفاده درست از فضای مجازی نیز مواردی نظیر «پیگیر شدن پست‌های مذهبی»، «تأثیر

کانال‌های دینی بر نماز خوان شدن او»، «تأثیر مثبت در کمک کردن به دیگران»، «تأثیر مثبت در کمک رسانی»، «تأثیر خوداتکایی»، «برانگیخته شده برای دفاع از اعتقادات دینی و ملی»، «ترغیب شدن به حجاب»، و «ترغیب شدن به نماز» مطرح شده است. نوجوانان در بخش استفاده بهینه از این فضا و نقش آفرینی آن بر سبک زندگی و رفتارشان به مواردی نظیر «تغییر رفتار و سبک زندگی از طریق دنبال کردن آنها»، «دنبال نکردن صفحه‌ها (پیج‌ها) ضد باورهای دینی»، «دیدن پست‌های آموزشی»، «زود تحت تأثیر قرار نرفتن»، «آموزش استفاده صحیح به جای فیلتر»، و «مراقبت در استفاده از فضای مجازی» اشاره داشتند. پرواضح است که مشاهده بعضی از پست‌های فضای مجازی که همسو با تفکرات دانش‌آموزان است باعث ایجاد تغییر در افکارشان می‌شود و به سمت کارهای خوب سوق پیدا می‌کنند و در واقع مواجه آنها با افکار متفاوت آدم‌های مختلف سبب تغییر در سبک زندگی آنها می‌گردد و اما تأثیر منفی فضای مجازی بر دانش‌آموزان اطلاق وقت در این فضا و کاهش انگیزه آنها در تحصیل می‌گردد. یافته‌های حاکی از آن است که اگر فضای مجازی تحت کنترل اولیا و با راهنمایی معلم دانش‌آموزان باشد، در افزایش دانایی و در ایجاد انگیزه برای راهی به پاسخ دادن به سؤال‌های که دارد نقش مفیدی دارد و در نتیجه باعث بهبود عملکرد تحصیلی او و در نتیجه کاهش آسیب‌های اجتماعی می‌شود. اما در بیشتر مواقع همچنین چیزی دیده نمی‌شود و اکثر خانواده‌ها فرزندان خود را بدون کنترل در این دنیای پرخطر و پر از اطلاعات درست و غلط رها کرده‌اند. نتیجه کلی که از این مقاله گرفته شده حاکی از آن است که هیچ پدیده‌ای تأثیر خود را به صورت مثبت یا منفی نمی‌گذارد.

● **چهارمین مضمونی** که نشانگر تأثیرپذیری دانش‌آموزان از فضای مجازی است، در حوزه عواطف و نگرش‌های نوجوانان و دانش‌آموزان، شناسایی و مطرح گردید که در این مطالعه از طریق زیرمضامینی نظیر تغییر در دو سطح متفاوت، دگرگونی و دگراندیشی عواطف و نگرش‌های دینی و به چالش کشیده شدن ارزش‌های دینی قابل تصور است. برخی از اظهارات برآمده از روایت‌های شرکت‌کنندگان در بُعد منفی و اثرات مخرب درگیر شدن در محتوای شبکه‌های مجازی را می‌توان

در مواردی نظیر «ایجاد احساس نارضایتی از زندگی در درون ما» و «لقای حس ناامیدی در مورد مسائل کشور» و در بُعد مثبت و اثرات مولد در صورت مدیریت والدین و نوجوانان و حضور در شبکه‌های مجازی شناسنامه‌دار و با اصالت داخلی «تأثیر مثبت در احساسات» و «ایجاد اشتیاق نسبت به دین»، اشاره شده است. پرواضح است که یکی از اثرات فضای مجازی بر قشر نوجوانان ایجاد انگیزه و تحریک هیجانات آنان می‌باشد در صورتی که این هیجانات منفی باشد آنها را به سمت احساس ناامیدی در مورد آینده کشور و یا آینده تحصیلی و شغلی آنها سوق می‌دهد و همین امر موجب تأثیر منفی بر زندگی آنها می‌شود اما مطالبی نیز موجب تحریک هیجانات و احساسات مثبت می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد هویت احساسی افراد با نوعی کنترل گری آغاز می‌شود و پس از ارزیابی موقعیت کنشگران، نوعی انضباطی شدن را در محتوای تعامل به همراه دارد. در این میان با نمایشی عمل کردن آنها گونه‌ای از سیالیت در هویت و به دنبال آن احساسی شدن در کنش ایجاد می‌شود و نهایتاً با تداوم این فرایند جایگزینی هویتی اتفاق می‌افتد.

● پنجمین مضمونی که نشانگر تغییرپذیری دانش‌آموزان از فضای مجازی است، در حوزه مضامین استفاده عملی، شناسایی و مطرح‌گردید که در این مطالعه از طریق زیرمضامینی نظیر تغییر در دو سطح کاملاً متفاوت، دگرگونی و دگراندیشی در استفاده عملی و به چالش کشیده شدن عملکرد قابل تصور است. برخی از اظهارات برآمده از روایت‌های شرکت‌کنندگان را در سطح تغییرات عملی منفی در قالب مواردی نظیر «وابسته شدن و اعتیاد به موبایل»، «لطمه زدن به درس»، «هدر دادن وقت آموزش‌های اشتباه و غلط»، و «پیوستن به گروه‌های مذهبی مختلط»، «تماشای زیاد فیلم‌ها و هدر دادن وقت» اشاره کرد. در بُعد تغییرپذیری مثبت عملی بر اساس انتخاب و استفاده درست از فضای مجازی نیز مواردی نظیر «دنبال نکردن صفحات غیر مفید»، «انتخاب انسان در استفاده درست یا نادرست از فیلترشکن»، «وجود مراکز و صفحاتی که اخبار درست درونش منتشر»، «مدیریت زمان و استفاده هدفمند از فضای مجازی» مطرح شده است. پرواضح است که فضای مجازی تأثیر شگرفی به تغییر نگاه معنوی انسان‌ها به نگاه‌های

مادی‌گرایانه و اولویت قرار دادن ملاک‌ها و معیارهای دنیوی و مادی در زندگی خویش دارد. یافته‌ها حاکی از آن است که دنیاطلبی با احساس خوشبختی پایین و چشم و هم‌چشمی و بخل ورزیدن همبستگی دارد. خلاصه یافته‌ها آن است که کسانی که دنیاطلب‌تر هستند، کمتر شادمان بوده و از زندگی خود کمتر رضایت دارند و بالعکس. اتخاذ سبک زندگی مبتنی بر دنیاطلبی، دارای رابطه منفی با رضایت کلی از زندگی و نیز رابطه منفی با رضایت از زندگی در حوزه‌های خاص است (مکیلانی و همکاران، ۱۳۹۷).

یافته‌ها حاکی از آن است که نوجوانان به راحتی تأثیر می‌پذیرند و اگر پایه‌های اعتقادی قوی را خانواده، مدرسه، جامعه برایشان شکل نداده باشند و دانش‌آموزان روی باورهای دینی خود ایستادگی کافی نداشته باشد به راحتی به سمتی روی می‌آورند که جذاب‌تر است و برایشان زحمت کمتری داشته باشد همچنین سرشار از هیجان و تنوع است و می‌توانند به راحتی با هویت پنهانی بسیاری از رفتارها را به دور از چشم خانواده و مدرسه و افراد جامعه داشته باشند، همچنین دسترسی نامحدود نوجوانان به رسانه‌های اجتماعی جذاب همچون اینستاگرام و دنبال کردن نوجوانان توسط چندین هزار نفر و تحسین و تأیید آنها توسط کاربران برایشان بسیار جذاب بوده و یک حس اعتماد به نفس کاذبی را به آنها القا می‌کند و بسیاری از نوجوانان زندگی خود را به شدت به رسانه‌های اجتماعی به خصوص اینستاگرام وابسته کرده حتی به کسب درآمدهای زیادی می‌رسند و هنگامی که این رسانه اجتماعی با یک فیلتر بسته می‌شود فرد از نظر روحی و روانی کاملاً به هم می‌ریزد و حتی تا مرز خودکشی نیز پیش می‌رود و این وابستگی آثار جبران ناپذیری برای نوجوانان دارد.

یافته‌ها حاکی از آن است که بخش قابل توجهی از دانش‌آموزان نسبت به باورهای دینی نگاهی به دور از درک اولویت‌های دینی دارند. همچنین یافته‌ها حاکی از آن است که آموزه‌های دینی دانش‌آموزان مورد مطالعه در مواردی به دلیل شیوع شائبه‌های دینی در فضای مجازی و برنامه‌های ماهواره‌ای، باورهای دینی نوجوانان، با آسیب‌ها و چالش‌هایی متعدد و بنیان‌برافکنی همراه شده که تداوم تعلق‌ورزی و انفعال وضعیت موجود می‌توان هستی و ریشه باورهای دینی این

قشر بسیار مهم و آسیب‌پذیری را با مخاطرات جدی همراه سازد که در بخش قابل توجهی از نوجوانان امروز می‌توان نشانه‌های آن را به وضوح در تغییر باورها، سبک‌زندگی و ترجیحات و رفتارهای اجتماعی مشاهده کرد!! به نظر می‌رسد، استفاده و اصرار متولیان تربیتی و فرهنگی از روش‌های منسوخ و غیراثربخش یا برخورد‌های قهری و مطلق با این پدیده جهانی، خود نیز عاملی هم‌اندازه و شاید مهم‌تر از این فضاها مجازی رها شده، اثرات منفی را تشدید و تحکیم ساخته است؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود با رویکردی فراکنشی و به دور از اجبار و تعصبات غلط بر شیوه‌های کم‌اثر و گاهاً منسوج، زمینه‌بازاندیشی و استفاده فوری از رویکردها و رویه‌های نو در مخاطب‌شناسی، به ویژه تولید و ارائه محتوا و برقراری ارتباطات اثربخش با سطوح مخاطبان فراهم شده و در دستور کار قرار گیرد. ضمن این‌که به نظر می‌رسد در نحوه معرفی آموزه‌های دینی، اولویت‌های اساسی که در قالب اصول دین از آنها یاد می‌شود، به خوبی تبیین نشده و لذا در ذهن و باور دانش‌آموزان صورت‌بندی نشده است. نکته‌هایی که از بین مصاحبه‌ها استخراج کردیم بیانگر آن است که دانش‌آموزان بیشتر دانش دینی خود را از مدرسه و از معلمان و مربیان پرورشی آموخته‌اند. اما نکته دیگری که باید به آن اشاره کنیم آن است که روحیه پژوهش دینی در دانش‌آموزان ضعیف است. یعنی دانش‌آموزان در مباحث دینی انگیزه پژوهش دینی ضعیفی به صورت فردی دارند. البته در کلاس وقتی مباحث دینی مطرح می‌شود مشخص می‌شود که دانش‌آموزان سؤالات ذهنی زیادی دارند و دوست دارند که به جواب سؤالات‌شان برسند اما به صورت فردی اینکه بخواهند به دنبال جواب پرسش‌های‌شان باشند و جواب را پیدا کنند ضعیف هستند. البته ذکر این نکته لازم است که کتاب‌های درسی در چند سال اخیر مسیر پژوهش را فراهم کرده است و فعالیت‌های پژوهشی فراوانی را در محتوای کتاب‌ها تعریف کرده است اما ایراد کار اینجاست که نحوه اجرا در این موضوع مشکل دارد و دانش‌آموزان معمول این کار را با اشخاص دیگری می‌سپارند یا برای انجام این کارها به کافی‌نت‌ها مراجعه می‌کنند و حتی زحمت تحقیق اینترنتی را هم به خودشان نمی‌دهند و حتی مطلب پرینت گرفته را هم مطالعه نمی‌کنند و جای تأسف این است که برخی از معلمان هم فقط به

کاغذها نمره می دهند نه فهم مطلب توسط دانش آموزان، به هر حال معلمان عزیز می توانند با برنامه ریزی صحیح و صرف وقت بیشتری در اجرای این فعالیتها قدمهای مفیدتری را بردارند و دانش آموزان پژوهنده تربیت کنند و به قولی ماهی را به بچه ها ندهند بلکه ماهی گیری را به بچه ها یاد دهند.

به دیگر سخن و بر طبق نتایج به دست آمد و شواهد میدانی و اسناد منتشر شده، مسئله پرورش صحیح و زمینه سازی برای ارتقای باورها و عاملیت به آموزه های دینی در دانش آموزان مورد مطالعه، نه تنها از وضعیت رضایت بخشی برخوردار نبوده، بلکه با تأثیر پذیری از عوامل متعدد و متنوعی به ویژه محتوا و ارزش های رایج و غالب در فضای مجازی، با دگرگونی های گسترده و در جهت معکوس باورهای مورد انتظار دینی همراه شده است. به نظر می رسد، ادامه روند موجود در مواجهه و دسترسی بدون مدیریت هوشمندانه نوجوانان با تمامی سطوح محتوایی و کم توجهی نزدیک به انفعال، به محتواها ارائه و منتشر شده در فضای مجازی که بر طبق شواهد موجود از واقعیت های میدانی و رسمی در مدارس، مؤثرتر عمل کرده است، می تواند بنیاد باورهای اعتقادی دانش آموزان را با مخاطرات بنیان برافکنی مواجه سازد. این مهم ضرورت توجه جدی در آموزش و توسعه سواد رسانه ای والدین و نوجوانان از یک سو، ایجاد زمینه برای عاملیت بخشی به انگیزه ها و اقدامات تمامی فرهیختگان و دغدغه مندان تربیتی اعم از معلمان، مدرسان، استادان، مربیان، مشاوران، روان شناسان، جامعه شناسان و مروجان فرهنگی به تولید همگانی و باز نشر محتواهای فاخر و اصیل متناسب با آموزه های فرهنگی کشورمان و به ویژه انتشار و اشاعه آن بر اساس اصول تعلیم و تربیت تفریحی^۱، هر چند دیر هنگام، اما می تواند زمینه ای را برای کاهش مخاطرات دم افزون این فضای اصیل موسوم به مجازی را فراهم نموده و جامعه را از بخشی از مخاطرات آن برهاند.

این مطالعه با محدودیت هایی نظیر همراه بود که می توان به مواردی نظیر بروز اغتشاشات، اعتراضات و آشوب های اخیر و در نتیجه شکل گیری موانعی جدی برای ورود به مدارس و انجام مصاحبه را اشاره داشت. همین امر موجب

شکل‌گیری مقاومت‌هایی در مسیر انجام مصاحبه‌ها و انتخاب شرکت‌کنندگان گردید تا محقق به روش گلوله برفی روی آورد. همچنین برخی از دانش‌آموزان به دلیل محافظه‌کاری، و مقاومت نسبت به موضوع پژوهش و سؤال‌های مصاحبه، همکاری لازم را به عمل نیاوردند. مدیران مدارس و معلمان از بیان شدن چنین موضوعی در مدارس با این استدلال که شعله‌درگیری‌ها را زیاد می‌کند ممانعت می‌کردند و این امر فرایند پژوهش را با چالش و دشواری‌های متعددی همراه ساخت؛ درگیری‌ها در فضای جامعه باعث ایجاد تشویش و بعضاً تردید در ذهن نوجوانان شده بود که این امر باعث شده بود تا از ارائه پاسخی که در ذهنشان بود، جلوگیری کرده یا نسبت به آن با مقاومت همراه شود.

در راستای مقابله با تهدیدهای موجود در بطن تغییر باورهای دینی دانش‌آموزان، پیشنهاد می‌شود والدین نظارت‌های بیشتر بر ابزارهای الکترونیک فرزندان خود در سنین پایین‌تر داشته باشند و هم‌چنین تعیین چارچوب‌هایی برای استفاده از فضای مجازی از سوی خانواده و نهادهای مسئول برای افراد زیر سن مشخص شده انجام شود که در کشورهای غربی نیز محدودیت دسترسی و استفاده از فضای مجازی برای افراد تا سنین ۱۳ الی ۱۵ سالگی وجود دارد و افراد با نظارت والدین و تحت مراقبت آنها قادر به ورود به فضای مجازی هستند. از سویی دیگر پیشنهاد می‌شود به دلیل ماهیت آموزش‌پذیری کودکان و نوجوانان در سنین پایین‌تر، آشنایی آنها با مبانی دینی و تأثیر آن در سعادت دنیوی و اخروی فرد آشنا شوند و با تعلیم درست و منطقی اصول دینی و نمایش جنبه‌های کاربردی دین در زندگی روزانه، آنها را با دین خود آشنا کرده و زمینه تقویت روحیه دین‌پذیری و دین‌باوری را در کودکان و نوجوانان فراهم کرده و بسترهای قوی در آنها برای مواجهه با هرگونه شبهه ایجاد شود. همچنین پیشنهاد می‌شود در راستای از طریق ایجاد نظام‌نامه‌های تشویقی، ارتقا و مشوق‌ها، بستری مناسب و شوق‌آفرین فراهم شده همه طیف‌های تربیتی اعم از معلمان، مشاوران، روان‌شناسان، جامعه‌شناسان، فعالان فرهنگی، استادان حوزه و دانشگاه، هنرمندان، والدین و دیگر گروه‌های اثرگذار، مبتنی بر تعهد و مسئولیت‌های فرهنگی خویش و با کمک گرفتن از اصول ترویج داده شده تعلیم

تفریحی و تربیت تفریحی، در صفحات شخصی، تخصصی و عمومی خویش به تولید و بازنشر محتواهای متناسب فرهنگی پردازند. پرواضح است که اجتماعی سازی این قبیل اقدامات می تواند ظرفیت و اثرات این اقدامات را بیشینه، درون زاد، پایدار و کارآمد نماید. به طور مثال می توان در راستای اجتماعی سازی علم در جامعه، دستورالعمل های ترفیع و ارتقای معلمان، کارکنان، استادان، و دیگر صنوف را با ایجاد نظام نامه های تشویقی و تدارک آموزش های مناسب، به گونه ای باز تنظیم کرد که این فرهیختگان در راستای تخصص و فرصت های خویش به یاری جامعه و تولید محتوای فاخر پرداخته و از این طریق استفاده حداکثری از توان، تعهد، تخصص، ایده ها و تأثیر گذاری ایشان را تسهیل کرد. متأسفانه در حال حاضر استفاده از این ظرفیت بلااستفاده باقی مانده است.

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از تمامی دانش آموزان و معلمان که با پژوهش همکاری داشتند، تشکر و قدردانی می نمایم.

- ایمانی، الهه؛ کلدی، علیرضا؛ ساروخانی، باقر. (۱۴۰۲). مؤلفه‌های اثرگذار بر شکاف نسلی دانش‌آموزان مقطع متوسطه دوم منطقه چهار شهر تهران از منظر والدین و معلمان (با تأکید بر تربیت دینی). *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۰(۱): ۲۰-۱۰.
- بشیری، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). *نگاهی روان‌شناختی به آسیب‌شناسی دین باوری جوانان*. معرفت. (۸۷)، ۸-۱۵.
- بنی‌اسدی، علی، و صالحی، کیوان. (۱۳۹۸). مقدمه‌ای بر اصول و فرایند ساخت و رواسازی پروتکل مصاحبه. *نامه آموزش عالی*، ۱۲، ۱۷۷-۲۰۳.
- ترابی‌زاده، سمیه. (۱۳۹۹). تأثیر فضای مجازی بر تعلیم و تربیت رسمی. *پژوهشنامه اورمزد*، (۵۱) (ضمیمه شماره ۲). ۹۷-۱۱۴.
- بصیریان جهرمی، حسین و نحوی نظام‌آبادی، مرضیه. (۱۳۹۵). نشانه‌شناسی عناصر بازنمایی هویت آنلاین (مطالعه کاربران پر طرفدار ایرانی در اینستاگرام). *فصلنامه رسانه*، ۴، ۲۷-۵۰.
- جوادی‌آملی، عبدالله. (۱۳۸۱). *دین‌شناسی*، قم: اسراء.
- ذکایی، محمدسعید، و خطیبی، فاخته. (۱۳۸۵). رابطه حضور در فضای مجازی و هویت مدرن پژوهشی در بین کاربران اینترنتی جوان ایرانی. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۳۳، ۱۱۱-۱۵۳.
- رستمی، محمد، روزیتا جمیلی، نشاط، الهه، و فرقانی، محمدرضا. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر فرهنگ و باورهای دینی (هویت) کاربران مطالعه موردی: کاربران استان اصفهان. *علوم اجتماعی*، ۱۱، ۵۱-۷۶.
- رضاپور، یوسف. (۱۳۹۰). پیش‌بینی رضامندی شغلی معلمان بر اساس باورهای دینی و سلامت روان‌شناختی. *فصلنامه پژوهش‌های نوین روان‌شناختی*، ۶(۲۳)، ۶۱-۷۳.
- رفیعی راد، جواد. (۱۴۰۰). بررسی میزان تأثیر فضای مجازی بر باورها و اعتقادات کاربران شبکه‌های اجتماعی. *مطالعات بین رشت‌های دانش راهبردی*، ۱۰(۴۱)، ۲۲۰-۲۰۱.
- صالحی، ا. و برداران کرمانی، م. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی پدیدارشناسانه تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر اخلاق و باورهای دینی جوانان. *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی*، ۱۲(۴۳)، ۲۱۳-۲۴۱.
- غفوری، آرزو؛ صالحی، کیوان. (۱۳۹۸). ارتقاء هوش اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه اول در درس کار و فناوری. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴(۴)، ۱۳۶-۱۰۷.
- قادی، مجتبی. (۱۳۹۶). هویت دینی در تعامل با فضای مجازی اینترنت. *فصلنامه علمی‌رییافت پیشگیری از جرم*، ۲(۲)، ۴۹-۷۶.
- مکیلانی، حسین، درانی، کمال و صالحی، کیوان. (۱۳۹۷). تحلیل پدیدارشناسانه باورهای دینی دانش‌آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود. *دین و ارتباطات (دانشگاه امام صادق)*، ۲۵(۱)، ۱۹۲-۱۵۷.
- ملکیان، نازنین، و جمشیدی حسن‌آبادی، اسماعیل. (۱۳۹۳). بررسی رابطه استفاده از اینترنت با وضعیت دینداری کاربران دانشجو. *اولین همایش ملی رسانه، ارتباطات و آموزش‌های شهروندی*.
<https://civilica.com/doc/554321>
- نساج، لیلا. (۱۴۰۰). شناسایی ظرفیت‌های به‌کارگیری تربیت تفریحی (اجوتیمنت) و تعلیم تفریحی (سایتیمنت) در نظام تربیت معلم آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. *دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران*.
- هادی، ح. (۱۳۸۵). *نگاهی به تحولات دوران نوجوانی (جسمی - جنسی - ساختی و اخلاقی)*. معرفت. ۱۵(۵)، ۲۶-۲۰.
- یادگاری، مطهره، صالحی، کیوان، و سجادیه، نرگس سادات. (۱۳۹۸). ارائه نظریه داده‌بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴(۲)، ۱۸۶-۱۴۷.

REFERENCES

Bellah, R. N., Sullivan, W. M., Tipton, S. M., Madsen, R., & Swidler, A. (2011). *Religion in human evolution: From the Paleolithic to the Axial Age*. Cambridge, MA: The Belknap

- Press of Harvard University Press.
- Campbell, H. A., & Garner, S. (2019). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds*. New York, NY: Routledge.
- Cheong, P. H., & Fischer-Nielsen, P. (2013). *Digital religion, social media and culture: Perspectives, practices and futures*. New York, NY: Peter Lang Publishing.
- Faghihi A, Abedei E, Mosdegh H, Ansari H. (2020). The Relationship between Religious Attitude and Academic Performance; the Mediating Role of Academic Stress in the Students of Guilan University. *qaiie*. 5(4), 89-108. doi:10.52547/qaiie.5.4.89
- Garland, E. L. (2020). Religion and coping with stress: A review of the literature. *Mental Health, Religion & Culture*, 23(8), 743-756.
- Ghafoori A, Salehi K. (2019). Promotion of the first high school students' moral intelligence in the work and technology lesson. *qaiie*. 4(4), 107-136 doi:10.29252/ qaiie.4.4.107 URL: <http://qaiie.ir/article-1-565-fa.html>
- Ghoraian L, Zamani A. (2021). Identifying the Components of the Islamic Schools Teachers' Educational-Behavioral Evaluation: A Case study of Tollou Schools in Tehran (a Qualitative Study). *qaiie*. 6(3), 81-102. doi:10.52547/qaiie.6.3.81
- Hunsberger, B., & Brown, R. (2011). Hunsberger, B., & Brown, R. (2011). The influence of digital technologies on religious beliefs and practices. *Journal of Internet Studies*, 15(2), 78-91.
- Jang, H., Kim, K., & Kim, Y. (2020). The effects of religious and spiritual practices on resilience and burnout in medical residents. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2385-2397.
- Jones, N. A., Williams, L., & Jackson, J. J. (2020). The role of religious participation in promoting social connectedness and well-being: Examining race and ethnicity. *Journal of Community Psychology*, 48(7), 2317-2336.
- Koenig, H. G., King, D. E., & Carson, V. B. (2012). *Handbook of religion and health* (2nd ed.). New York, NY: Oxford University Press.
- Krause, N. (2021). Religion, stress, and well-being: Findings from a nationwide study of African American older adults. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 33(3), 253-262.
- Kripal, J. J. (2019). *The flip: Epiphanies of mind and the future of knowledge*. New York, NY: Bellevue Literary Press.
- Lee, M., & Lee, J. (2015). The impact of digital technologies on traditional religious practices. *Journal of Religion and Technology*, 20(3), 45-58.
- Levin, J. (2020). The role of religion in social support and health among African Americans. *Journal of Religion and Health*, 59(4), 2083-2096.
- Lim, C., & Putnam, R. D. (2010). Religion, social networks, and life satisfaction. *American Sociological Review*, 75(6), 914-933.
- Mashayeh P. (2020). Identifying and Validating the Characteristics of the Physical Environment of Schools Based on the Islamic Architecture and from the Educational Educators' Perspective. *qaiie*. 5(4), 127-146. doi:10.52547/qaiie.5.4.127
- Pew Research Center. (2018). The changing global religious landscape. Retrieved from <https://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/>
- Wilt, J. A., Exline, J. J., Grubbs, J. B., & Pargament, K. I. (2020). Religious and spiritual struggles as drivers of psychological and physical well-being: A conceptual review and synthesis. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 39(7), 563-593.